

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA İNSANIN İRFANI, DİNİ VƏ DÜNYƏVİ DƏRKİ

Təkcə Nəsimi şeirində deyil, ümumiyyətlə, sufi ədəbiyyatında insanın ali bir varlıq və şərəfli bir yaradılış kimi dərkə mərkəzi yer tutur. Nəsiminin nəzərində insan həm cismani varlığı, həm də cismində baş verən dəyişiklikləri etibarilə kainatın bir parçasıdır. Nəsiminin yaradıcılığında, ümumiyyətlə, maddi aləmlə qeyb aləmini əlaqələndirən, bu dünya və o dünya arasında üçüncü aləm olan insanın yerini müəyyənləşdirən bir üçlük anlayışı (can, cahan və canan) və bu üçlüyün münasibəti ön plandadır.

Şəxsiyyətinin şöhrəti Balkan ölkələrindən Hindistan və ərəb torpaqlarına qədər yayılan, bu böyük coğrafiyada söz ustalarının özlərinə nümunə saydığı Seyid İmadəddin Nəsiminin adı çəkildikdə ilk olaraq gözümüz önünə şair, hürufi, sufi və mütəfəkkir gəlir. Azərbaycanın bu dahi şairinin şəxsiyyəti indiyədək mövcud təsəvvürlərin hüdudlu çərçivəsindən fərqli olaraq çoxyönlüdür:

Nəsimi həm də Quran təfsirçisi, arif, nasir, tərcüməçi, poetika və musiqi elminin bilicisi, şahmatın fəlsəfəsinə bələd olan nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bundan başqa, Nəsimi hürufilik təriqətinin şeyxi və fəaliyyətinin ictimai-siyasi xarakterliliyi baxımından ictimai xadimdir. Mütəfəkkir şairin şəhidliyi ona təkcə əzabkeş deyil, həm də bir qəhrəman statusu qazandırdı.

Şairin şəxsiyyətinin bu çoxcəhətliliyi və yaradıcılığının zəngin ideya istiqamətləri çox zaman araşdırmalarda nəzərə alınmamış, daha çox onun ideya istiqamətlərinin tədqiqinə meyllənilmişdir. Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yeri olan Seyid İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığının ideoloji yöndən öyrənilməsinə XX əsrdə xüsusi diqqət yetirilib. Tədqiqatların çoxunda şairin

dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, təsəvvüf və irfan barədə düşüncəsi ətrafında fikir dolaşığı mövcuddur. Bunun bir səbəbi müəlliflərin orta çağ insanını anlamaq, onun düşüncə səviyyəsinə yaxınlaşmaq və müasir oxucu ilə onun arasında fikri körpü qurmaq əvəzinə, orta çağ insanını öz müasiri və bəzən elə özü kimi danışdırmağa cəhdidir. Bu kimi hallar isə təbii ki, elmi və məntiqli nəticələrə gətirib çıxara bilməz.

Bunu da qeyd etməliyik ki, insanlar yüzillər boyu Seyid İmadəddin Nəsiminin sirli deyim təsiri bağışlayan bir çox sözüə heyran olmuşlar. Elə buna görə də onların bir qismi özündə onun kəlamlarını açmaq qüdrəti olduğuna inanmış və inandırmaq istəmişlər. Çox zaman Nəsiminin düşüncəsi özünü təsdiq vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Nəsimini şairin deyil, tədqiq edən öz bilik səviyyəsinə uyğun təhlil və tədqiq cəhdi nəticə etibarilə elmi əsas olmayan, ciddi özlü üzərində durmayan təhrifli düşüncələrə yol açır. Belə bir yanılma və yanılmalara Nəsiminin insan fəlsəfəsinə, eləcə də onun görüşlərində insanın yerini tədqiq etdikdə də rast gəlirik.

1. Humanizm, yoxsa Allahmərkəzli düşüncənin ifadələri?

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yeri olan Nəsiminin poetik-fəlsəfi yaradıcılığının siyasi ideologiyaya uyğun öyrənilməsinin əsası Orta əsrlərdən qoyulsa da, XX əsr Azərbaycan elmi mühitində tendensiyalıq daha ön plana keçdi. Bu tərzdə məqsədyönlü və birtərəfli yanaşma isə tədqiqatların çoxunda şairin dünyagörüşü, fəlsəfi əqidəsi, təsəvvüf və irfan barədə düşüncəsi ətrafında fikir dolaşığı yaratdı... Bu mübahisəli məqamlardan biri də şairin humanizmlə əlaqələndirilməsində özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, İntibah dövrü fəlsəfəsi insanı bir canlı varlıq olaraq müstəqil subyekt kimi öyrənir. Nəsiminin fəlsəfi görüşləri isə Orta çağ İntibah dövrü Avropa filosoflarının dünyagörüşündən fərqli şəkildədir: mütəfəkkirin insana baxışı insanmərkəzli deyil, irfani-dini düşüncəsinə uyğun olaraq, Allah mərkəzlidir. Şairə görə, insana ali məqam qazandıran ilahi ruhdur. Ümumiyyətlə, onun diqqət mərkəzində duran mövzular insan ruhunun ("can") Allaha

(“canan”) məhəbbəti, Ona qayıtmaq arzusu, ruhun Yaradanla ilahi vəhdəti və mütləq həqiqətin mahiyyətini dərk etməkdir.

Qeyd etməliyə ki, Nəsiminin insana baxış bucaqlarında islami, irfani, hürufilik və dünyəvi baxımdan dəyərləndirmələri görmək mümkündür və bu baxışların hər birində şairənə yozum ön plandadır. İndi isə şairin hər bir baxış bucağını ayrı-ayrılıqda şərh edək.

2. İnsana irfani baxış və insani-kamil anlayışı.

Hürufilik və Nəsimi yaradıcılığının qaynaqlandığı mütəfəkkirlərdən biri də İbn Ərəbidir. Onun təsiri daha çox vəhdəti-vücut konsepsiyası və insani-kamil ideyasının ifadəsində üzə çıxır. Bu paralelliklərdən birinə nəzər salaıq. O, yaradılmışın alisi olan varlığı – insani-kamili “kitab” olaraq qəbul edir. Analoji qənaətlər Fəzlullahın təlimində də yer alır. Hürufiliyin mürşidinə görə, insan Tanrının məktubudur (81, 144). “Adəm ilahi kitabdır, ilahi bir məktubdur...” (8, 78). “Biz Tanrının kəlmələriyə” (8, 143). Nəsimi deyir:

Adəmin vəchidir Allahın kitabı, uş kitab,

Ey kəlamüllahə münkir xəf minəllahül-qəyur (3, 508).

Nəsimi şeirində insan, İbn Ərəbi və Fəzlullahın görüşlərinə uyğun olaraq, bir kitabə olduğu üçün həm də bütün qissələrin toplusu kimi təqdim olunur. Məsələn: Musa peyğəmbərə görünən od, yəni insanı Allaha doğru yönləndirən yol insanın surətindəki kitabə – yazıdır. Bəzən bu yazı 32 sayı vasitəsilə bildirilir:

Vəchi-adəmdə otuz iki odu

Musiyə söylədi ənəllah nar (3, 550).

İbn Ərəbinin İsmi-Əzəmi insani-kamillə əlaqələndirməsinə də hürufilikdə diqqət yetirilmişdir. O, insanın İsmi-Əzəm, yəni Allahın böyük adı olduğunu bildirir. Nəsimi də eyni mövqedən deyir:

Çün əzəldən küdrət əli biqələt,

Üzünə nəqş eylədi sivü dü xət.

İsmi-əzəm cameyi-zatü sifət

Bəllidir “fi surəti-şəbi-qətət (3, 590).

Daha bir səsləşmə örnəyi Nəsiminin İbn Ərəbi kimi “ba” (“be”) hərfini insani-kamilin simvolu olaraq istifadəsidir. İbn Ərəbiyə görə, “ba” hərlər içində “xəvasül-xəvasın xülasəsi”dir (seçilmişlərin seçilmişinin mahiyyəti) və onun məqamı insanikamilin məqamına uyğun gəlir (2, 97). Nəsimi eyni mülahizələri şeir dilinə çevirərək deyir:

Ol müşəfi-bayi2

-bəsmələ insani-kamildir kim, ol

Hər yerdə bilgil kim, yəqin ol əbi-insü can gəlir (3, 515).

Nəsiminin bir sıra qəzəllərində “insani-kamil”i epitet və xitab olaraq istifadəsi, eləcə də bu ifadənin yer aldığı qəzəllərin məcazlar sistemi və ideya-məzmun xüsusiyyətləri çox zaman İbn Ərəbinin vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi ilə yaxından səsləşir:

Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi

Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi... (3, 359).

Burada bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, insanın yaranışın alisi və şərəflisi olması ideyası, ümumiyyətlə, sufilikdə mərkəzi bir yer tutur. Görkəmli alim M.F.Köprülü yazır: “Sufilik əqidələrinə görə, kainat mərkəz nöqtəsi olan insanda xətm olmuşdur. Kainatdakı mövcudat ilahi sifətlərdən ancaq biri və ya digərini əks etdirə bilər; halbuki insan cümləsinin cümləsidir, çünki ismi-əzəmin məzhəridir...” (4, 26).

3. İnsana hürufilik prizmasından baxış.

Çox zaman tədqiqatçılar olduqca zəngin poetik aləm olan Nəsimi “mən”inin mənə

dəyişikliyi nəzərə almadan bunu yalnız insan-Allahın ekvivalenti kimi qəbul və qeyd edirlər. Mütəfəkkir öz “mən”inin ilahi qüdrətindən danışarkən, öləri insan varlığını deyil, onun ilahimənşəli, özündə əzəli xüsusiyyətləri qoruyan ilahi ruhunu (“bülbülü-qüdsi”...) nəzərdə tutur.

Burada bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq istərdik ki, Nəsimi Yaradanla yaradılmışın əlaqəsindən sıx-sıx söz açsa da, onun şeirində ruh hər zaman Allahla vüsal halında təsvir olunmur və insan cismani mövcudiyyəti deyil, ruhu ilə mərhələ-mərhələ Haqqa doğru yüksəlir... Başqa sözlə, Xaliqlə-məxluqun eyniyyəti daimi bir hal kimi göstərilir. Onun əsərlərindən aydın olur ki, ruhun Allahla vəhdəti dəyişməz və statik deyildir. Yaradana qovuşma ruhun təkamülünün ən ali mərtəbəsində baş verir.

Nəsimi ruhunun başlanğıc mərhələyə qayıdışını və ilahi qüdrətin əldə olunmasını müxtəlif yollarla ifadə edir. Məsələn: gül ləçəklərinin tökülməsi, incinin sədəfdən çıxması və s. bu niyyətin ifadəsinə xidmət edir. Nəsimi şeirində özünün rəngarəng və çoxqatlı ifadəsini tapan sonuncu motiv – ruhun kamala yetib Allah mərtəbəsinə yüksəlməsi “inci”nin “sədf”dən çıxması kimi də metaforikləşir. Fəlsəfiəsəslı bu motiv Nəsimi şeirində özünün rəngarəng və çoxsaylı ifadəsini tapmışdır:

Sədfdir cümlə məxluqun vücudu,

Vücudun ol sədflər gövhəridir (7, I/110).

İki aləmin vücudi ayağın tozuna dəgməz,

Bu sədfdə kim bilür kim bu nə qiymətli gövhəridir (7, I/310).

Nəsiminin yaradıcılığında, ümumiyyətlə, maddi aləmlə qeyb aləmini əlaqələndirən, bu dünya və o dünya arasında üçüncü aləm olan insanın yerini müəyyənləşdirən üçlü anlayış (“can”, “cahan” və “canan”) və bu üçlüyün münasibəti ön plandadır. “Can” deyərkən bəzən insanın ruhu ilə cisminin vəhdətindən yaranan

varlığı və onun kainatla əlaqəsi də nəzərdə tutulur. Nəsimiyə görə, insanın cismi kainatda baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Elə buna görə də, “hər nə yerdə, göydə var, adəmdə var” (7,I/181), – deyir. Yəni onun nəzərində təsəvvüf fəlsəfəsinə uyğun olaraq, insan mikrokosm, kainat makrokosmdur. O makrokosmda, yəni Nəsiminin ifadəsi ilə desək, “aləmi-kübra”da baş verənlər kiçik aləmdə (“aləmi-suğra”) də öz inikasını tapır. Nəsimi deyir:

Kövnü məkandır ayətim, zata gedər bidayətim,

Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam (7, I/552).

“Ayə” sözünün bir mənası da “nişanə”, “işarət” və “dəlil”dir. Qurana görə, kainat və insan Allahın nişanələrinin toplusudur (5, 6, 15-16). Nəsimi “ayə” sözünü bu anlamda işlədir, “kövnü-məkan”ın – dünyanın “mən”in – ilahi mahiyyətin nişanəsi olduğunu söyləyir. Şeir sonunda isə “ayə” deyərkən, artıq dünyanı nəzərdə tutub, onun özündən (insandan) qədim və ulu olduğunu söyləyir. Nəsimi ayətə, şanə sığmadığını söyləyərkən isə Allahın hər şeyin fəvqündə durması kimi islami təsəvvürə əsaslanaraq, həmin xüsusiyyəti insanın üzərinə köçürüb onun ilahi məqamını vurğulayır...

Hürufiliyin qaynaqlarından ismailiyə mənsub olub, afaq və ənfus (makro və mikrokosm) mövzusunda yazılan beş əsər əsasında bu təlimin başlıca mülahizələrini xülasə edən A.E.Bertelsin qeyd etdiyi tezlərdən biri də aşağıdakıdır:

“İnsan bədəni kainat, yer, göy, il (zaman) və şəhər (məkan) təsviri olan bağlamadır” (1, 22).

Nəsiminin nəzərində insan həm cismani varlığı, həm də cisimdə baş verən dəyişikliklər etibarilə kainatın bir parçasıdır. Eyni zamanda, insan ruhu ilə Allaha bağlıdır. Şair bu əlaqəni “can” və “canan” məcazları ilə ifadəyə meyillidir. Əgər insan cismi – maddi varlığı ilə kainatın bir parçasıdırsa, onun bir parçasını özündə daşıyarsa, “canan”dan gələn ruhu da Allaha aiddir, ona

qayıdacaq. Nəsimi yaradıcılığının aparıcı ana xətlərindən biri budur.

Burayadək söylənilənləri aydın dərk etmək üçün bu sufi görüşlərini bilmək lazımdır: sufilərə görə, insan kainatın özüdür. Onun ruhu maddi aləmin ən alt qatından – cəməddan (cansız aləm) seyr etməyə başlayır, sonra bitki (nəbat), ardınca heyvan, ən sonunda insan şəklində görünür. Nəsimi divan şeirində bu görüşləri sistemli şəkildə, zəngin fəlsəfi və bədii məzmun verməklə istifadə edən azsaylı şairlərdəndir. Onun dövriyyə səciyyəli şeirlərindən biri belə başlayır:

*Bu cism evinə, talibə, seyr edərək çün can gəlir,
Bu evdə baqi sanma kim, bir-iki gün mehman gəlir.*

*Vardır sualım çün sana, vergil cavab, qalma dona:
Bu ruhi-qədimi mana, degil ki, sən qandan gəlir?
Çün xakdan edər səfər, mə'dən, nəbat olur şəcər,
Rövşən görər əhli-nəzər k'ol tö'meyi-heyvan gəlir.*

*Çün tö'meyi-heyvan olur, o da ki, insü can olur,
İnsana vasil olmağa bidəstü pa pərran gəlir.*

*Çün tö'meyi-insan olur, ol ruh, ol heyvan olur,
Ətütü dəri, iligü qan pəs tö'meyi-insan gəlir... (3, 514).*

Qeyd etməliyik ki, nüzul mərhələsini təsvir edən şeirlər təsəvvüf ədəbiyyatında nisbətən az yer tutmuşdur, başlıca olaraq, ilahiyə qovuşma mərhələsi (üruc) tərənnüm edilmişdir. Nəsiminin yuxarıdakı misrasında isə ruhun maddi aləmə eniş (nüzul) və çıxış (üruc) mərhələləri birgə nəzərdə tutulmuşdur.

Bu qəzəldə ruhun cansız aləmdən (“mədən” (cövhər)) yaradılmışın ən kamili olan insana doğru seyri təsvir edilmişdir. Bu, şairlərin əsərlərində müxtəlif mövqedən izahı tapan və diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Nəsimi bu dövriyyəsində ruhun seyrinin ilahidən başlanmasının, “cövhər”in (ruh) əvvəlcə nəbata (bitki), sonra heyvanata və nəhayət, insana doğru yönəldiyinin poetik-fəlsəfi şərhini verir. Nəticə etibarilə sadədən-mürəkkəbə doğru gedən təkamül prosesi – ruhun seyrində qət etdiyi bu yol bütövlükdə kainatın vəhdəti anlamına gəlir.

4. İnsana dünyəvi dəyərlər prizmasından baxış.

Nəsiminin insanın əxlaqi dəyərləri haqqında bəhsi də diqqətəlayiqdir və bu kimi dəyərlərin zaman hüdudu yoxdur:

Yəqin, cənnət üzün görməz bir adəm

Ki, var canında anın üç əlamət:

Biri kəzzablıq, birisi qeybət,

Biri olmaq bəxil, əhli-ədavət (3, 332).

Nəsiminin bəşər övladında ən nifrət etdiyi cəhətlərdən bəlkə də birincisi təkəbbürdür və bir çox şeirində bunu dini, dünyəvi və irfani baxımdan məqbul saymır:

Həm təkəbbürlük adəm oğlunda

Ki, əzim ol bəlavü əfətdir (3, 340).

Şairə görə, Adəm oğlu öz təbiəti etibarilə mələklərə, hətta Haqq mərtəbəsinə yaxın ola bildiyi kimi, mənfi xislətlərə yiyələnməklə iblis də ola bilər:

Səni kimdir adəm oğlu deyən, Allah, Allah, Allah,

Bu sifətdə kim, görübdür bəşəri cahən içində... (3, 342).

Adəmi-xakidən əsma öyrənənlərdir mələk,

Divin əsli od idi, öyrənmədi əsmamızı (3, 344).

Burada bir məqamı da vurğulamalıyıq ki, Nəsiminin yaradıcılığında ön planda olan onun Haqq aşıqlıyidir. Şair bütün yaradıcılığı boyu – əvvəldən-sonadək Allaha məhəbbət aşılayır. Bununla o, insanlara ali mənəvi-əxlaqi dəyərləri də tələq etmiş olur. Bir tərəfdən, ənənədən, təsəvvüf ədəbiyyatından müəyyən mənəvi-əxlaqi dəyərləri alaraq, bədiiyyat verməklə ifadə edirdisə, digər tərəfdən, bir çox məsələləri özünün fərdi baxış bucağından dəyərləndirirdi. O, insandan nəfsinə qalib gəlməyi, düzgünlüyü, ruzi üçün digərlərinin qarşısında əyilməməyi, mərdanəliyi, cəsurluğu,

təkəbbürlü olmamağı tələb edirdi. Onun özü də bu keyfiyyətlərə malik idi və yüzillər boyunca çox sayda insanlar üçün bu mənəvi cəhətləri ilə bir örnək oldu.

5. İnsana dini baxışın poetik ifadələri

Nəsimi bir çox şeirlərində Allahın Adəmin cismini su vəpələrdən yaratması, ona öz nəfəsindən üfürərək ruh verməsi, insana mələklərin səcdə etməsi, iblisin təkəbbür göstərərək, boyun əyməməsi, Allahın Adəmə mələklərin bilmədiyi sirri (“sirrüləsmə”) öyrətməsindən söz açır. Bu Quran qissələrindən istifadədə şairin məqsədi məlum olanı xatırlatmaqdan artıq, insanın ali məqamını dini düşüncələrdən çıxış etməklə də əsaslandırmaqdır.

Nəsiminin bu kontekstdə fərdi yozumlarından biri də onun şeirində bəzən Adəm – ilk insan və ilk peyğəmbərin xüsusiyyətlərinin ümumilikdə bəşər övladının üzərinə köçürülməsidir. Bir sıra hallarda ilk insanla Nəsiminin müasiri olan insan arasında sərhəd itir. Bu isə onun şeirinin özəlliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Nəsimi çox zaman Adəm övladı, kamil insan olaraq, yalnız Fəzlullahı görür və ona xitabən şeirini söyləyir. Bəzən onun tərənnüm etdiyi kamil insan Həzrət Məhəmməd və ya Həzrət Əlidir. Bu mənada, onun həmin insanlar haqqında dediklərini kontekstdən ayıraraq, bütün insanlara şamil etmək doğru deyildir. Məsələn: Nəsimi aşağıdakı şeirində Həzrət Məhəmmədi nəzərdə tutur:

Adəmi növində mislin görmədi dövri-fələk,

Şol cəhətdən gər sana xeyrül-bəşər dərsəm, nola... (3, 14).

Şairə görə, insanı yaradılmışın ən dəyərlisi edən zatında daşdığı saf gövhər – ilahi mahiyyətdir:

Napak olan sənə nə bilir qədrü qiymətin,

Zatında adəmin dəxi ari göhər gərək (3, 115).

Hər adəm oğlu ali məxluq, o Zati-Mütləqin məzhəri deyildir:

Surətdə adəm oğlunu mə'nidə div olan

Oldur ki, Həqqi tanımamış, aşına degil (3, 121).

İnsanın xislətində başlanğıcdan mövcud olan xeyir və şər kimi qüvvələrin ziddiyyəti də Nəsiminin sığ-sığ vurğuladığı xüsusiyyətlərdəndir:

Gah Adəmi Xatəm olur, gah İsayi-Məryəm olur,

Gah Nəmrudü Fir'on olur, gəh Musayi-İmran gəlir (3, 517).

Əsərlərindən görüldüyü kimi, şairin tez-tez tənqid hədəfinə çevirdiyi varlıq divdir. O həm islamaqədərki görüşlərlə bağlıdır, həm də bəzən iblisin sinoniminə çevrilir. Ümumiyyətlə, Adəmin düşməni olan divlə bağlı Nəsimi maraqlı söz oyunları da qurur. Məsələn: yuxarıdakı beytdə deyilir ki, div Allahı tanımayan məxluqdur. Həqiqətən, div islamaqədərki təfəkkürün məhsulu və əfsanəvi məxluq olduğundan, bu tərzdə söyləmə məntiqli görünür və onun Allahı tanımaması zaman etibarilə də doğrudur. Beytdə daha ön planda olan isə insana səcdə etməyən div obrazı ilə islami qissələrdəki iblisin nəzərdə tutulmasıdır.

Nəsiminin şeirində insanın ali varlıq olduğunu qəbul etməyərək, səcdədən boyun qaçıran varlıqlar div, iblis və mahiyyətində bu iki varlıq olan – şeytan xislətli insanlardır:

*Hər kim ki, adəmzadədir, etməzsə insana sücud,
Surətdə adəm, mə'nidə şeytan gedər, şeytan gəlir (3, 525).*

*Hər kim səni bildi, buldu Həqqi,
Hər kim Həqi bildi, Adəm oldu (3, 545).*

*Vəchi-Adəm ki, ərşi-rəhmandır,
Gözlərim anda gördü sübhani (3, 549).*

Birinci nümunədə Adəm-iblis, ikincidə Adəm-Allah ikiliyinin poetik-irfani yozumu yer alır və insanın bu ikilikdən birinə meyillənməsinin mümkün səbəbləri Nəsiminin yaradıcılığı boyu diqqət yetirdiyi cəhətlərdəndir. Kamil insan və aşıqi-vasil (Haqla vüsala qovuşmuş insan) anlayışlarının bir təlim səviyyəsində yer aldığı

Nəsimi şeirində bu ziddiyyətli təbiət sıxılıqla vurğulanır.

Nəsiminin sıx-sıx vurğuladığı motivlərdən biri insanın mələklərin də səcdə etdiyi bir varlıq olmasıdır və onun bu məqamı Qurandakı qissələrə uyğun müəyyənləşib:

*Sirri-tövhidə irmədi münkir,
Adəmə səcdə qılmadı şeytan (3, 181).
Zərq əhlidir, yarəb, şəqi kim, tutmamış həq sözünü,
Qılmadı səcdə adəmə, gör kim, bu gün şeytan budur (3, 229).*

Nəsimi şeirində insanı ifadə etmək üçün istifadə olunan kəlmələr də maraq doğurur: adəmi, növi-bəşər, adəmi növi, adəm oğlu, “adəm libası”nda “can surəti”ni daşıyan ...

*Bu camalü hüsnü gör kim, urar aya tənə, yarəb,
Bu nə Həq surətli adəm, bu nə mənili bəşərdir (3, 266).*

*Gər inanmazsan ki, adəm məzhəridir Tanrının,
Həqq-Təalanın sözündən necə bürhan buldum uş (3, 307).*

*Ta biləsən kim, necədir, ey fəqih,
Adəmi-xaki ilə ehsanımız (3, 325).*

*Fələkin əsli nədəndir, mələkin nəsli nədən,
Adəmin surətinə bunca tələbkar nədir (3, 327).*

Maddi varlığın sahibi olan insana səcdə edilir, yoxsa ilahi ruhu daşması insanı səcdəyə layiq edir? Onun poetik biçim verdiyi bu kimi suallar təkcə özünü deyil, yüzillərdir, oxucusunu da düşündürür:

*Odü su, torpağü yel adı nədəndir adəm?
Ana səcdə nə üçün, iblisə inkar nədir (3, 327).*

“Həqq” görünən simada, cismani varlığın üzündə deyildir. Onun varlığı batin gözü ilə görünər:

*Səcdə edənlər mələkdir adəmə, ey adəmi,
Səcdə qıl ixtlas ilə, ta görəsən simamızı (3, 344).*

Bu mənada, insanın üzündə görünən ilahi nuru maddiliklə əlaqələndirmək doğru deyildir.

*Küntə kənz əsrarı məxfi qalması deyib fəqih,
Verdi uş adəm libasında sana can surətin. (3, 174)*

Nəsiminin insanın təkamül mərtəbələrini ifadəsi də maraq doğurur: adəmi-xaki, insani-kamil, həqqin məzhəri... Şair beytlərindən birində deyir:

*Həm mənəm insü mələk, həm adəmi-xaki ilən,
Bulmuşam həm ərşi-rəhman, cümlə oldum kainat (3, 500).*

Qeyd etməliyik ki, şairin əsərlərində ilahinin özü və onun bu dünyada əvəzləyicisi (“bədəli”) olan insanın vəsfinin bəzən eyni səviyyədə olması ilk baxışda ikilik kimi nəzərə çarpır. Bu, zahiri ikilidir. Şairin öydüyü kamil insanı başqalarından fərqləndirən onun ilahiyə məsafə baxımından yaxınlığıdır. Belə ki, ilahi vüsala – ali məqsədə yetişmək üçün kamilləşmə ən yüksək və Allaha ən yaxın mərhələdir.

Adəm həm səcdə olunan, həm də səcdə edəndir:

*Adəməm, həm Adəmə qıldım sücud ixtlas ilə,
Tutmadı ol əmri, şeytani-ləini nara at (3, 500).*

Nəsimidə Allah anlayışı isə tamamilə islami və irfanidir. O, şeirlərində Allahı hiss edir. Bizim görəb duya bildiyimizdən daha fərqli, daha yaxından duya bilir, bir gözəllik qarşısında ilhamlanıb ona xitabən şeirini söyləyir. Bəzən onun müxatibinin hər hansı bir insan olmadığı yalnız həmin şeiri dərinədən təhlil etdikdə üzə çıxır. Yəni onun şeirlərində əsas məqsədinin anlaşılması üçün verdiyi müəyyən ipucları ilə bu müxatibin hər zaman gözəl qız, sevgili, ümumiyyətlə, insan olmadığı, sözünün çox zaman birmənalı şəkildə Allaha ünvanlandığı məlumdur. Bu kimi hallar müasir oxucu, hətta tədqiqatçının da qarşısına çətinliklər çıxarır, çünki o dövrün mütaliəsindən uzağıq. O dövrdə təlimlər vardı, insanın ruhu xüsusi təlim vasitəsilə kamilləşdirilirdi. Biz indi o halları yaşaya bilmirik. Sufilərə, o cümlədən Nəsimiyə görə, insan öz nəfsinə qalib gəlməlidir. Bu anlayışı biz, adətən, ancaq maddiyyatla əlaqələndiririk, yəni nələrdənsə imtina etmək, nəfsini çəkmək, özünü məhrumiyyətə məruz qoymaq kimi qavrayırıq. Nəfsi tərbiyə etmək isə tamamilə başqa bir anlayışdır. Nəfsi tərbiyədə bu gün müasir insana çox çətin görünən məqamlar var. Məsələn: qüruru öldürmək. Müasir insan qürurunu öldürə, özünə hər şeyi rəva bilərək, özündən kiçiyin də qarşısında əyilə bilmir. O dövrdə şeyxlərin, müridlərin yaşadığı hallara nəzər saldıqda insan çox heyrət edir. O halları yaşamadan həmin ruh halına çatmaq mümkün deyil.

Orta əsrlər insanının nəfsini tərbiyəsi məsələsi, mütaliəsi, Allah və ona gedən yollar haqqındakı baxışları müasir insanın görüşlərindən çox fərqlidir. Müasir insan maddiyyata, cismani tələblərinə çox bağlıdır. Hazırda bu ideyaları kütləviləşdirmək mümkün deyil, amma o dövrdə bu, mümkün idi. Həmin mərhələdə şeyx, onun xəlifəsi, müridləri var idi və çox sayda insanlar mürşid

vasitəsilə ruhlarını, nəfislərini tərbiyə edib kamilləşə bilirdilər. Nəsiminin fikir dünyası da bu mühitdə yetişib. O, əvvəlcə bir din alimi kimi İslamın əsaslarını öyrənib, Quranı əzbər bilib, Quran hafizi olduğunu özü belə ifadə edir: “Sebexanəm, hafizəm, təfsirdə ustad olmuşam”. Üstəlik, Nəsimi geniş müəllimə sahibi olaraq, dövrünün fəlsəfi və irfani biliklərinə yiyələnib.

Əsərlərində vurğuladığı məqamlar əsasında belə qənaətə gəldik ki, cismani varlığından artıq ruhunun qayğısına qalıb, onu tərbiyələndirmək Nəsiminin əsas məqsədi olub. Ruhun tərbiyələndirilməsi isə əlbəttə, birmənalı şəkildə hansısa bir şeyxin yanında təlim almaqla gerçəkləşə bilərdi. İnsan əqli imkanlarını inkişaf etdirib formalaşdırmaqla yanaşı, ruhunun da qayğısına qalmalı, onu paklaşdırmalıdır. İlahi həqiqətin yolu bu vasitələrlə açılır.

Göründüyü kimi, bu gün bizim Allah haqqında olan görüşlərimiz, təsəvvürlərimizlə Orta əsrlər insanının görüşləri fərqlidir.

Əqli tərbiyə, onun ardınca ruhi tərbiyə və nəhayət, hər ikisinin fəvqündə dayanmaq – Nəsiminin fəlsəfəsinin mahiyyətində durur. Əql də, ruhi-cüzi də insanla, bəşər övladı ilə bağlıdır. Nəsiminin məqsədi ruhun salındığı qəfəsin – insanın cismani varlığının hüdudunu aşmaqdır. Hüduddan kənara çıxma intihar və cismini məhv etmə deyil. Təsəvvüf fəlsəfəsinə uyğun olaraq ölmədən öncə ölməkdir.

Sonda bunu da qeyd etməliyik ki, təkcə Nəsimi şeirində deyil, ümumiyyətlə, sufi ədəbiyyatında insanın ali varlıq və şərəfli bir yaradılış kimi dərkə mərkəzi yer tutur. Onun şeirində ifadəsini tapan kamil insan və eşq barədəki mülahizələrinin araşdırması göstərdi ki, bu anlayışlar ənənəyə bağlılıqla yanaşı, çox zaman mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşü, fərdi münasibəti, şəxsi düşüncə və yaşantılarından qaynaqlanır.

*Səadət Sıxıyeva,
Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, Nəsimi qrupunun rəhbəri
shikhiyevs@gmail.com*